

Investigating the epistemological position of al-Hussein's companions in pilgrimages and its management implications

Seyyed Ali Asghar Alavi¹

1.PhD in Qur'an and sciences, majoring in management, Al-Mustafa Al-Alamiya community, Qom; Email: modirekarbala313@chmail.ir

ARTICLE INFO

ABSTRACT

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Article History:

Received June 15, 2025

Revised July 20, 2025

Accepted August 19, 2025

Publication September 12, 2025

Keywords:

Companions of al-Hussein,
Companions of Imam Hussain,
pilgrimage to Karbala,
the role of followers in Ashura
management,
social knowledge.

In the pilgrimage records, after the visit of Imam Hussain, peace be upon him, the companions of Imam Hussain, peace be upon him, are mentioned. The important point of this pilgrimage is that Imam Sadiq, peace be upon him, uses high expressions of the infallible people, peace be upon them, such as "your father and nation" in describing the companions of Imam Hussain, peace be upon them, which shows the elevation of their status. The purpose of this research is to provide an analysis of this interpretation of Imam Sadiq (peace be upon him) with the method of ijtihad (inferential analysis). This research has used the documentary method to collect information; For this reason, firstly, the role of Companions in pilgrimages and especially the pilgrimage of heirs has been investigated, then the role of Companions in the incident of Ashura Bayan, and then the reason for special emphasis on the discussion of Companions and its management implications has been analyzed. The results of the research show that in the perspective of religion, worthy followers have a prominent and decisive role. One of the other achievements of this research is the special attention given to the issue of followers in an organization and society, which, if placed next to a competent leader, can be the source of great and influential events. This approach will be inspiring and effective for managers and is considered one of the prerequisites of the emerging era.

بررسی جایگاه معرفتی اصحاب الحسین در زیارتنامه ها و دلالت‌های مدیریتی آن

سید علی اصغر علوی^۱

۱. طلبه سطح ۴ حوزه علمیه و دکتری تخصصی قرآن و علوم گرایش مدیریت جامعه المصطفی العالمیه قم:

modirekarbala313@chmail.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>تاریخ‌های مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۱</p> <p>کلیدواژه: اصحاب الحسین، یاران امام حسین، زیارت کربلا، نقش پیروان در مدیریت عاشورایی، معرفت اجتماعی.</p>	<p>در زیارتنامه‌ها پس از زیارت امام حسین علیه السلام، به اصحاب امام حسین علیه السلام اشاره شده است. نکته مهم این زیارت آن است که امام صادق علیه السلام در وصف اصحاب امام حسین علیه السلام تعبیر بلندی از حضرات معصومین علیهم السلام مانند «بِأَبِي أَنْتُمْ وَ أُمِّي» را به کار می‌برد که نشان از رفعت مقامشان دارد. هدف این تحقیق آن است تا بر آن است با روش اجتهادی (تحلیلی استنباطی)، تحلیلی از این تعبیر امام صادق علیه السلام ارائه نماید. این تحقیق برای جمع‌آوری اطلاعات از روش اسنادی بهره برده است؛ برای همین، نقش معرفتی اصحاب در زیارات و بطور ویژه زیارت وارث، مورد بررسی قرار گرفته، سپس نقش اصحاب در حادثه عاشورا بیان، و در ادامه علت تأکید ویژه روی بحث اصحاب و دلالت‌های مدیریتی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. ره‌آوردهای پژوهش نشان می‌دهد که در منظر دین، پیروان شایسته، نقشی برجسته و تعیین‌کننده است. از دیگر دستاوردهای این تحقیق عنایت ویژه به موضوع پیروان در یک سازمان و اجتماع است که اگر در کنار یک رهبر شایسته قرار گیرد، می‌توانند منشأ اتفاقات بزرگ و تاثیر گذار باشد. این رویکرد برای مدیران الهام‌بخش و اثرگذار خواهد بود و یکی از پیش‌نیازهای عصر ظهور به شمار می‌رود.</p>

در زیارت نامه‌ها پس از زیارت امام حسین علیه السلام، به اصحاب امام حسین علیه السلام اشاره شده است. نکته عجیب زیارت آن است که معصومانی مانند امام صادق علیه السلام در وصف اصحاب امام حسین علیه السلام تعابیر بلندی مانند «بِأَبِي أَنْتُمْ وَ أُمِّي طِبْتُمْ وَ طَابَتِ الْأَرْضُ الَّتِي فِيهَا دُفِنْتُمْ» (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۱، ۳۳۵؛ شهید اول، ۱۴۱۰: ۱۲۹؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۲، ۷۲۳) را به کار می‌برند که نشان از رفعت مقام اصحاب دارد. حتی در ادامه زیارت، آرزوی معیت با آنها را بیان می‌کنند: «... وَ فُزْتُمْ فَوْزاً عَظِيماً فَيَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَكُمْ فَأَفُوزَ مَعَكُمْ» (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۱، ۳۳۵؛ شهید اول، ۱۴۱۰: ۱۲۹؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۲، ۷۲۳) که نشان می‌دهد نقش اصحاب در حادثه عاشورا نقش ویژه و منحصر به فردی است. پرسش اصلی آن است که علت تاکید ویژه روی بحث اصحاب امام حسین علیه السلام در کنار امام حسین علیه السلام چیست؟ و چرا این نقش اینقدر ستایش شده؟ دلالت‌های مدیریتی آن کدام است؟

در منظر دین، نقش پیروان شایسته، نقشی بسیار تعیین کننده است، اما در معارف عاشورایی این تاکید، بیشتر قابل بررسی است چرا که معارف کربلا صرفاً به داده‌های علمی انسان نمی‌افزاید؛ بلکه حرکت را هم به دنبال دارد؛ چرا که عاشورا با مختصات ویژه خود، قلب و همه وجود انسان را هم به خود گره می‌زند و همه بخش‌های عالم وجود را تحت تأثیر قرار می‌دهد. برای همین ضمانت اجرای ویژه‌ای ایجاد می‌کند (علوی، ۱۳۹۹: ۱۵۰). معارف کربلا همراهی توأمان «عقل» و «قلب» است و از جمع این دو عنصر، «حرکت» حاصل می‌شود. رهاورد معارف کربلا «اقدام و عمل» است و ویژگی کربلا همین آمیزه علم و عمل است؛ وقتی محبت ایجاد می‌شود، انسان خودبه‌خود به سوی فردی که دوست دارد، حرکت می‌کند و برای رضایت خاطر او، رفتارش را تغییر می‌دهد. یعنی محبت، تمهیدی برای حرکت و پیشرفت است و رسالت معارف عاشورایی همین است. بر این اساس است که اسوه‌ها و الگوهای کربلا و خصوصاً اصحاب الحسین، در کنار شناخت، جذبه از آن شخصیت‌ها در انسان ایجاد می‌کند که همه شئون انسان و عرصه‌های وجودش را شبیه آن بنماید. سه اتفاق «معرفت»، «محبت» و «اطاعت» رخ خواهد داد: «معرفت» انسان را شیفته می‌کند و

به واسطه آن، آتش «محبت» را فروزان تر می‌کند و در نهایت از برآیند این دو، «اطاعت» یا همان اقدام مطلوب و عمل مقبول صادر می‌شود (علوی، ۱۳۹۶، ۱۱۱). با این مقدمه باید نسبت نقش برجسته اصحاب الحسین علیه السلام از منظر مدیریتی تبیین شود تا با طرح بیشتر معارف عاشورایی از این منظر بیشتر آشنا شد.

۱. پیشینه پژوهش

نقطه مرکزی این مقاله در حوزه نسبت معارف عاشورایی و دانش مدیریت است. درباره نسبت مباحث «امام حسین و مدیریت» پژوهش‌هایی صورت گرفته است. مانند:

طراحی الگوی رهبری با الهام از گفتگوهای امام حسین علیه السلام در مسیر کربلا (پایان نامه ارشد، ۱۳۹۱)، سید علی اصغر علوی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، این پژوهش بر این اساس شکل گرفته است که الگوی گفتگو در سیره امام حسین علیه السلام در عاشورا جامع‌ترین الگو است، تا بتوان با عرضه به جامعه راه را برای گذر از نظر به عمل بگشاید. این پژوهش به دنبال کشف الگوی رهبری و هدایت امام حسین علیه السلام با الهام از گفتگوها و سیره ایشان در مسیر کربلا است. بدین منظور سه گام طی شده است: گام نخست شخصیت‌شناسی افرادی است که امام با آن‌ها گفتگو کرده است. در گام دوم سبک‌شناسی مواجهه با افراد در گفتگوها مشخص می‌شود به عبارت دیگر باید پاسخ سوال «چرا امام این موضع را گرفت؟» به دست آورد و در گام سوم و نهایی الگوی رهبری با الهام از گفتگوهای امام علیه السلام به منظور استفاده کاربردی برای مسایل امروز کشف می‌شود که همان الگوی امام و امت یا رهبر و پیروان است.

بررسی و مطالعه مؤلفه مدیریتی انگیزش در قیام امام حسین علیه السلام و ابعاد آن (محور مطالعه: انگیزش در واقعه کربلا) (پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۹۳)، فاطمه خنیفر، دانشکده اصول دین تهران. این پژوهش به این مهم پرداخته است که سیر تاریخی نظریه‌های انگیزش بیشتر گرایش به سائق‌ها و نیازهای فرودین دارد. مسائل فرآینگیزی در قضایایی از این دست مانند قضیه کربلا بسیار فرانگتر از توقف در چند اصطلاح مدیریتی است؛ برای مثال در هیچ کدام از نظریات انگیزشی

قدیم و جدید مقوله‌هایی مانند فناشدن، فدا شدن، غایت‌انگاری، پیوند عمیق با هدف، استقبال از خطر محتوم، معامله با خدا و استقبال از هر پیشامد مشاهده نمی‌شود و بدون تردید این واقعه شگفت و انگیزشی از یک مدل بسیار متفاوتی پیروی می‌کند که در آن تحقیق به آن پرداخته است.

تبیین دلالت‌های حماسه حسینی در رشد سرمایه انسانی (پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۹۵)، سید حسین خاکسار، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق علیه السلام. مسئله اصلی این پژوهش، شناخت مسیر اصلی فرآیند رشد سرمایه‌ی انسانی با توجه به آموزه‌های دینی و سیره اهل‌بیت علیهم السلام است که بر همین اساس، این پژوهش به دنبال تبیین دلالت‌های حماسه‌ی حسینی در رشد سرمایه انسانی بوده و در پی آن است که با روش تحلیل مضمون، اصول متناسب با سازمان را از دل این برهه از تاریخ استنباط نماید.

بنای قرآن کریم برای رهبریت الهی (مطالعه موردی امام حسین علیه السلام)، (پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۹۸)، خضر حسین مکسر، موسسه آموزش عالی علوم و معارف جامعه المصطفی العالمیه. این پژوهش درباره مفهوم رهبر الهی حقیقی می‌باشد و سپس به قرآن رجوع کرده تا درباره این مساله تحقیق نموده و مصادیقی را از این کتاب بیاورد، و عناصر بنایی آن برای رهبری الهی را با شیوه وصفی تحلیلی بیان کند، سپس به جهان واقعی برگردد تا نمونه کاربردی و رهبر الهی حقیقی یعنی امام حسین علیه السلام را مورد بررسی قرار دهد. یکی از نتایج برجسته این پژوهش این است که برخی ویژگی‌ها هستند که خداوند تعالی در قرآن کریم آن‌ها را ترسیم کرده است و برای آن‌ها تصویر و مصداق واضح و دقیقی مانند عاشورا انتخاب کرده است.

رحمتی و همکارانش، الگوی رهبری امام حسین علیه السلام در قیام عاشورا را استخراج کرده‌اند که در نهایت به مشخص شدن ۲۶ مضمون پایه منجر شد. ۲۶ مضمون پایه در یازده مضمون سازمان‌دهنده طبقه‌بندی شد و در پایان نیز به منظور ارائه الگوی رهبری امام حسین علیه السلام در قیام عاشورا، یازده مضمون یاد شده در سه مضمون فراگیر هدف، اصول و روش‌ها قرار گرفت. در میان مضمون‌های سازمان‌دهنده، هفت مضمون ظلم‌ستیزی، خدامحوری، اخلاق‌مداری، احکام‌محوری، عقل‌گرایی، تکلیف‌محوری و بصیرت‌محوری به اصول رهبری امام

حسین علیه السلام اشاره دارد (رحمتی و همکاران، ۱۳۹۵).

لطیفی و همکارانش، اصول مدیریت در سیره امام حسین علیه السلام و دلالت‌های آن برای دانش مدیریت را شناسایی و تبیین کرده‌اند. این پژوهش درصدد است تا خلأ پژوهش‌ها درباره‌ی عاشورا را بررسی، و بعد مدیریتی و رهبری امام حسین علیه السلام را در سیره و زندگی آن حضرت تا لحظه شهادت بازبینی کند. پژوهش بر اساس هدف، بنیادی و به لحاظ روش، کیفی، و دارای رویکردی استقرایی است که با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون به دنبال پاسخگویی به سؤال اصلی پژوهش است. با مطالعه منابع معتبر و مورد تأیید خبرگان در حوزه عاشورا ابتدا ۲۰۷ شناسه اولیه استخراج شد. در گام بعدی ۸۰ مضمون پایه شناسایی شد که از بررسی و جمع‌بندی این مضامین پایه، ۴۱ مضمون سازماندهنده استخراج گردید. سرانجام تمام مضمون‌های سازماندهنده ذیل چهار مضمون فراگیر قرار گرفت: اصول ناظر به ویژگی‌های مدیر و رهبر، اصول ناظر به مدیریت افراد و همکاری، اصول ناظر به هدف، راهبرد و برنامه‌ریزی و اصول ناظر به رویارویی با محیط، مضامین فراگیر و اصول کلانی است که از سیره امام حسین علیه السلام استخراج شد که می‌توان از آنها دلالت‌هایی برای طراحی اصول علم مدیریت بر اساس منابع دینی استخراج کرد (لطیفی و همکاران، ۱۳۹۵).

چنانچه ملاحظه شد، پژوهشی در مورد نقش اصحاب از منظر معرفتی با رویکرد مدیریتی انجام نشده است که تبیین این الگوی امام و امت، یا رهبر و پیروان و بررسی نقش پیروان در مدیریت عاشورایی، (با عنایت ویژه به ظرفیت انسان سازی عاشورا در تربیت انسان‌ها) برای مدیران بسیار سودمند خواهد بود.

۲. مفهوم شناسی

۱. اصحاب الحسین علیه السلام

امام حسین و یارانشان که در واقعه کربلا در روز عاشورای سال ۶۱ق در نبرد با سپاه عمر بن سعد به شهادت رسیدند. در بیشتر منابع تاریخی، تعداد شهدای کربلا ۷۲ نفر ذکر شده است. اعداد دیگری مانند ۷۸ نفر، ۸۷ نفر و ۱۴۵ نفر نیز ذکر شده است.

۲. زیارت وارث

زیارت وارث از زیارات برای حسین بن علی است که از امام صادق روایت شده است. در این زیارت، حسین بن علی در جایگاه وارث آدم، نوح، ابراهیم، موسی، عیسی، محمد، علی بن ابی طالب، فاطمه زهرا و خدیجه قرار می‌گیرد. زیارت وارث، در کتاب‌های متعددی مثل کتاب «المزار» شیخ مفید، «مصباح المتهدج» شیخ طوسی، و دیگر منابع معتبر شیعه ذکر شده است (مفید، ۱۴۰۳، ۱۰۶؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۲، ۷۲۰).

۳. مدیریت

برای مدیریت تعاریف مختلفی مطرح شده است. به عقیده برخی مدیریت، مجموعه‌ای از فعالیت‌ها (شامل برنامه‌ریزی، تصمیم‌گیری، سازماندهی، رهبری و کنترل) بر روی منابع سازمان (انسانی، مالی، فیزیکی و اطلاعات) با هدف دستیابی به اهداف سازمان به شیوه کارا و اثر بخش است (پیروز و دیگران، ۱۳۸۴، ۳). برخی مدیریت را، فرآیند به کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی در برنامه‌ریزی، سازماندهی بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل دانسته‌اند که برای رسیدن به اهداف سازمانی و براساس نظام ارزشی مورد قبول، صورت می‌گیرد (رضاییان، ۱۳۸۳، ۷). عده‌ای مدیریت را کار کردن با افراد به وسیله افراد و گروه‌ها برای تحقق هدف‌های سازمانی مطرح کرده‌اند (هرسی و بلانچارد، ۱۳۸۴، ۱۳). بعضی هم مدیریت را فرایند تحقق اهداف سازمانی به وسیله انجام دادن چهار وظیفه برنامه‌ریزی، سازماندهی، هدایت و کنترل تعریف کرده‌اند (توکلی، ۱۳۸۳، ۱۶). بر این اساس می‌توان گفت مدیریت عبارت است از دانش و هنر به کارگیری منابع سازمانی (انسانی، مالی، فیزیکی و اطلاعاتی) برای دستیابی به اهداف سازمانی به شیوه مطلوب.

۳. روش پژوهش

روش تحقیق این مقاله، روش اجتهادی (تحلیلی استنباطی) است. این تحقیق برای جمع‌آوری اطلاعات از روش اسنادی کتابخانه‌ای (یادداشت‌برداری به صورت تحلیلی

توصیفی) با روش اجتهادی بهره خواهد برد. همچنین مقاله حاضر می‌کوشد تا با استفاده از روش «تحلیل محتوا» به پشتوانه متون تاریخی و عنایت به بیانات سیدالشهدا علیه السلام، نقش و جایگاه ویژه معرفتی اصحاب امام حسین علیه السلام را که در زیارتنامه‌هایی مانند زیارت وارث مورد تکریم قرار گرفته‌اند، مورد تحلیل و ارزیابی قرار دهد و تحلیلی مدیریتی از جایگاه آنها ارائه نماید.

۴. تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش

۱. ویژگی‌های اصحاب الحسین علیه السلام در کربلا

ویژگی‌های اصحاب الحسین علیه السلام مقاله مستقلاً می‌طلبد، اما به اقتضای موضوع، به اختصار به چند ویژگی برجسته معرفتی مرتبط با موضوع مقاله اشاره می‌شود:

أ. بهترین یاران

برپایه گزارش شماری از منابع معتبر تاریخی، امام حسین علیه السلام هنگام غروب تاسوعا، ضمن خطابه‌ای حماسی، در ستایش از یاران خود فرمودند: «فَإِيَّ لَا أَعْلَمُ أَصْحَابًا أَوْفَىٰ وَ لَا خَيْرًا مِنْ أَصْحَابِي» (مفید ۱۴۱۳: ۲، ۹۱؛ طبرسی، ۱۳۹۰، ۲۳۸)، من، یارانی باوفاتر و بهتر از یاران خود، سراغ ندارم. (همچنین ر.ک: ابومخنف کوفی، ۱۴۱۷: ۱۹۷؛ «فَإِيَّ لَا أَعْلَمُ أَصْحَابًا أَوْلَىٰ وَ لَا خَيْرًا مِنْ أَصْحَابِي») این سخن، حاکی از آن است که یاران امام حسین علیه السلام، انسان‌های کامل دوران امامت آن بزرگوار بوده‌اند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۸: ۶، ۱۷۵). برای همین در «زیارت رجبیه»، آمده است: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَيُّهَا الرِّبَانِيُّونَ، أَنْتُمْ خَيْرَةُ اللَّهِ، اخْتَارَكُمْ اللَّهُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ.» (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۲، ۷۱۴؛ شهید اول، ۱۴۱۰: ۱۵۴؛ کلینی، ۱۴۲۶: ۴، ۵۷۴)، سلام بر شما، ای خدایی شدگان! شما برگزیدگان خدایید که خداوند، شما را برای ابا عبد الله علیه السلام، انتخاب کرده است. همچنین در «زیارت ناحیه مقدسه»، آمده است: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا خَيْرَ أَنْصَارٍ» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹، ۴۵۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۵، ۷۳)، سلام بر شما، ای بهترین یاران.

ب. دستیابی به قلّه یقین

یکی از مهم‌ترین علل برتری یاران امام حسین علیه السلام را در همین شاخصه باید جست. سخنان یاران امام علیه السلام در ابراز عشق و وفاداری به ایشان، حاکی از آن است که آنان، به قلّه یقین که نقطه اوج کمالات انسانی است، دست یافته بودند؛ این شهادتی است که در زیارت اصحاب به آن اشاره می‌شود: «أَشْهَدُ لَقَدْ كُشِفَ لَكُمْ الْغِطَاءُ» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹، ۴۵۹)، گواهی می‌دهم که خدا پرده از چشمان شما بر گرفت. رفتار و گفتار اصحاب هم بر این موضوع صحه می‌گذارد. مانند این سخن سعید بن عبد الله حنفی خطاب به امام علیه السلام که: به خدا سوگند، اگر بدانم که کشته می‌شوم و بار دیگر، زنده می‌شوم و آن گاه، زنده زنده، سوزانده و قطعه قطعه می‌شوم و هفتاد بار دیگر این کار با من تکرار می‌شود، از تو جدا نمی‌شوم تا در راه تو بمیرم! چرا چنین نکنم؟ کشته شدن که تنها یک بار است و پس از آن، کرامت بی پایان همیشگی است. و نیز سخن زُهَیْر بن قَیْن که می‌گوید: به خدا سوگند، آرزو دارم که کشته شوم و دوباره، زنده شوم و باز، کشته شوم و تا هزار بار، این گونه کشته شوم و خداوند، با این کارم، کشته شدن را از تو و از این جوانان خاندانت، دور کند! (ابن مشهدی، ۱۴۱۹، ۴۹۲)، این سخنان، از کسانی که اجباری در انتخاب راه شهادت نداشتند و با کناره گرفتن از امام علیه السلام می‌توانستند راه عاقبت جویی را بپیمایند، حاکی از استواری ایمان آنان و حرکت در پرتو نور یقین است (محمدی ری شهری، ۱۳۸۸: ۶، ۱۷۷).

ج. بصیرت و امام شناسی ویژه

در رجرهای اصحابی که فرصت رجزخوانی پیدا کرده‌اند بصیرت و امام شناسی ویژه اصحاب مشهود است. بصیرت و امام شناسی آنها گواه است که آنان می‌دانستند در کنار چه کسی ایستاده‌اند و از چه چیز دفاع می‌کنند. (سنگری، ۱۳۸۸، ۳۵۲) تعبیر «إِنَّا عَلَى نِيَّاتِنَا وَ بَصَائِرِنَا» (ابن طاووس، ۱۳۴۸، ۸۰، مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۴، ۳۸۱)، بر این حقیقت دلالت می‌کند که آنها سرشار از نیت‌ها و شناخته‌های بزرگی بودند که از آنها انسان‌های بزرگی ساخت.

د. سروران شهیدان

ثمره و نتیجه امام شناسی و بصیرت اصحاب آن که آنها را به بهترین یاران و سرور شهیدان بدل نموده است. همان طور که امام حسین علیه السلام، «سید الشهداء (سرور شهیدان)» لقب یافته است، یاران او نیز سروران شهیدان، شمرده شده‌اند، چنان که در روایتی از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، که در آن به آینده امام حسین علیه السلام و ماجرای کربلا اشاره شده آمده است: «تَنْصُرُهُ عِصَابَةٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ أَوْلَيْكَ مِنْ سَادَةِ شُهَدَاءِ أُمَّتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ۱۱۵؛ ابن نما، ۱۴۰۶، ۲۲)، گروهی از مسلمانان، او را یاری می‌دهند. آنها در روز قیامت، از بزرگان شهیدان امتم هستند. آنچه بیان شد تنها بخش کوچکی از امتیازات و شاخصه‌های اصحاب الحسین علیه السلام است. از منظری باید آنان را تجلی معانی و ارزش‌های قرآن خواند که قرآن تنها در یک حادثه به تمام و کمال جلوه کرده و تحقق عینی و بیرونی داشته و آن کربلا است (سنگری، ۱۳۸۶: ۱، ۹).

۲. نقش و جایگاه اصحاب امام حسین علیه السلام در تشکیلات کربلا

در زیارات امام حسین علیه السلام و خصوصاً در زیارت وارث بر روی شخصیت اصحاب الحسین علیه السلام تاکید ویژه‌ای شده است. این تاکید را می‌توان نسبت به نقش ویژه آنها در تشکیلات عاشورا دانست. از این جهت این تامل قابل توجه است. از سویی دیگر در موضوع مدیریت و رهبری مباحث مختلفی قابل طرح است، مباحثی که بر پایه بسیاری از مطالعات میدانی و حتی بررسی الگوهای رهبری رهبران موفق دنیا اتفاق می‌افتد، اما آنچه در این میان محل تأمل و توقف است انتخاب الگوهایی است که کمترین نقص و عیب را داشته باشند و در فرایند الگوبرداری در انسان تولید شک ننمایند. در این میان آنچه ذهن را به آرامشی از جنس اطمینان می‌رساند رهبری رهبران آسمانی است که بی شک فعل و قولشان بی عیب و نقص است و نتیجتاً به یک معنا هم کارا و هم اثربخش، و از سویی دیگر توان الگو گرفتن برای دیگر رهبران را نیز خواهد داشت. بررسی نقش و جایگاه اصحاب الحسین علیه السلام در تشکیلات کربلا از این جهت مفید است که اینان مورد تایید شخص امام حسین قرار گرفتند و با تعبیر صریح امام حسین که «فَإِنِّي لَا أَعْلَمُ أَصْحَابًا أَوْفَى وَ لَا خَيْرًا مِنْ أَصْحَابِي» (مفید ۱۴۱۳: ۲، ۹۱؛

طبرسی، ۱۳۹۰، ۲۳۸) مواجه شدند. از این جهت مطالعه این شخصیت‌ها از منظر مسائل مدیریتی و سازمانی قابل توصیه است.

۳. اهمیت وجود یاران شایسته در یک تشکیلات

فهم الگوی رهبر و پیروان برای فهم مدیریت عاشورایی امام حسین علیه السلام لازم و ضروری است. هرچه در سمت رهبر، توان‌مندی و عزم و اراده و دقت‌های خاصی لازم است، به همین میزان نیمه دوم این الگو، یعنی پیروان و توان‌مندی‌ها و عزم و مختصات خاص خودشان مکمل این الگو است (علوی، ۱۳۹۳، ۲۳۳). بهترین صحنه برای تامل در این الگو کربلا و معارف عاشورایی است. جایی که بی‌شک در سمت رهبر عیب و نقصی نیست، ولی در ظاهر پیروزی کامل و نهایی دیده نمی‌شود، مشکل از نیمه دوم الگو یعنی پیروان است که باید در زمینه «پیروی» مورد بررسی قرار گیرد (علوی، ۱۳۹۳، ۳۱۰). هرچه رهبر دارای صلاحیت و لیاقت‌های لازم باشد، در صورتی می‌تواند اثر گذار باشد که دارای پیروانی شایسته باشد. در برابر سرد شدن پیروان، دو امکان برای رهبر وجود خواهد داشت. یا این‌که او هم به واسطه دل‌سردی نیروها سرد شده و کنار بکشد و یا این‌که بنا به هر علتی (مانند اهمیت مساله) نه تنها کنار نکشد بلکه جبران‌کننده دل‌سردی پیروان باشد و خود با توانی مضاعف بخواهد کوتاهی همه پیروان را جبران کند. در هیچ صورت ضعف پیروان، ضعف متقابل امام را سبب نمی‌شود. بلکه او به جبران کوتاهی پیروان برخاسته و ضعف پیروان را با عزم و قوت خویش جبران می‌کند، حتی اگر پیروان موعود (در این جا کوفیان) در نقش دشمن خارجی هم جلوه کنند (دشمنی کردن در عوض یاری نمودن) و عاشورا به وجود بیاید. شانه خالی کردن پیروان از یاری و حتی تقابل با رهبر و یاری جناح مخالف و از سوی دیگر پر کردن این خلأ پیروان و بر دوش کشیدن همه آن مسئولیت‌ها بر دوش رهبری چون امام حسین علیه السلام خلاصه‌ای از ماجرای کربلا است.

امام حسین علیه السلام در الگوی رهبر و پیروان در صورت کنار کشیدن پیروان، کنار نمی‌کشد چرا که مساله، مساله ساده‌ای نیست که بتوان به سادگی فراموش کرد، داستان، داستان اصل دین است و حسین در صورت تنها شدن نیز مردانه می‌ایستد. هرچند این الگو برای فهم زندگی سازمانی و تشکیلاتی همه راه‌گشاست،

ولی این الگو در کربلا ملاحظاتی نیز دارد: به همان نسبت که غربت، مظلومیت، شدت و مصیبت‌ها در اوج است، در الگوی پیروان هرچند انتظار اصلی حمایت هزاران نفر از کوفیان است، اما امام حسین در الگوی خویش تعدادی پیرو سینه‌چاک دارد که هرکدام با خود شاخص‌ها و معیارهایی برای پیروان تا ابد به ارمغان دارد و این کربلا را الگوی بی‌بدیل هستی کرده است. در کنار همه بی‌وفایی‌ها و خالی کردن میدان، با این حال چند پیرو در این میدان مانده‌اند که شاید هیچ یک از انبیا و اولیاء علیهم السلام این چنین یارانی نداشته‌اند و این ویژگی، کربلا را ممتاز و ویژه کرده است.

۴. علت تأکید بر اصحاب الحسین علیه السلام در معارف شیعی از منظر مدیریت برای عبور از وادی «سبک زندگی دینی» و وصول به قله رفیع «تمدن نوین اسلامی» آموزه‌های عاشورا و درس‌های کربلا منبعی سرشارند و اگر دستگاه فکری جامعه، مبتنی بر نظام فکری عاشورایی امام حسین و اصحابشان ساخته شود، نویدبخش عصر ظهور خواهد بود. با این توقع، کربلا باید برای همه چیز حرف داشته باشد؛ چنان‌که دارد. با این معادله، کربلا و عاشورا یک سرزمین و یا یک روز نیست، بلکه وسعت جغرافیا و تاریخ انسانیت را در بر می‌گیرد و اصلاً نوع نگاه به این واقعه را هم باید این‌گونه تعریف کرد تا کربلا در طراز اصلی خود جلوه نماید (علوی، ۱۳۹۶، ۶۳).

در تحلیل علت تأکید بر اصحاب الحسین علیه السلام در معارف شیعی از منظر مدیریت باید به این حقیقت توجه داشت که به همان میزان که درک شرایط رهبر مهم می‌نماید برای ایجاد یک شبکه کارا و اثر بخش در حوزه رهبری باید با یک دید کامل مواجه شد؛ به همان میزان که برای یک مجموعه و سازمان حضور یک رهبر توانمند برای ارتقای سیستم سازمان لازم است؛ دقت بر روی زمینه‌ها و بسترهای دیگر برای هم‌افزایی رهبری و شکوفایی توانمندی‌های رهبر مهم می‌نماید که از جمله آن بحث «پیروانی» است که در ارتباط با رهبر شبکه‌ای توانمند خلق خواهند کرد. به عبارت دیگر بدون در نظر گرفتن پیروان در مدل فوق نیکی از بحث دیده نخواهد شد و بالتبع اثر بخشی آن هم تضمین نخواهد شد، چرا که همیشه در مقابل رهبر باید دنبال پیروانی بود که رهبری او را به بهترین نحو قبول

کنند و در انجام دستورات او اهتمام ورزند. در این مجال کربلا به عنوان بهترین مدل برای درک این خواسته به کمک خواهد آمد.

گاهی برای فهم یک الگو باید به سراغ الگوهای ضد آن بود چرا که: «تعرف الاشياء باضدادها»؛ به عنوان نمونه برای فهم الگوی حسینی علیه السلام باید الگوی یزیدی را شناخت، امام علی علیه السلام در کنار معاویه بهتر شناخته می‌شود و مانند آن. اما سخن دیگر آن است که برخی الگوها چنان دقیق و ظریف‌اند که در کنار این فهم «ضدیین»، برای درک کامل‌تر بودنشان باید الگوهای کامل دیگر را نیز دید. این نقطه بالاتر از مقایسه بین تاریکی و روشنی است که ناشی از نگاه ضدبین است (مثل الگوی یزیدی و الگوی حسینی)؛ این‌جا سخن از روشن و روشن‌تر است. در این منظومه می‌توان الگوی انبیا و اولیا علیهم السلام را با هم‌دیگر سنجید. به شرط این که این مقایسه از منظری کلان و کل‌نگرانه و همه‌جانبه باشد: برای این کار برای تبیین بهتر الگو رهبر و پیروان به بررسی اصحاب انبیایی مانند حضرت موسی و عیسی علیهم السلام پرداخت تا عمق معنای تمجید امام حسین علیه السلام از اصحابشان بهتر فهمیده شود که «فَأَنَّى لَا أَغْلَمُ أَصْحَابًا أَوْفَى وَ لَا خَيْرًا مِنْ أَصْحَابِي.» «فَأَنَّى لَا أَغْلَمُ أَصْحَابًا أَوْفَى وَ لَا خَيْرًا مِنْ أَصْحَابِي» (مفید ۱۴۱۳: ۲، ۹۱؛ طبرسی، ۱۳۹۰، ۲۳۸). یعنی من، شما را بر یاران «بدر» (که یاران پیغمبر بودند) ترجیح میدهم، شما را بر یاران پدرم علی ترجیح میدهم، بر یارانی که قرآن کریم در این آیه برای انبیاء ذکر میکند «وَ كَأَيُّنْ مِنْ نَبِيِّ قَاتَلْ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ مَا ضَعُفُوا وَ مَا اسْتَكَنُوا وَ اللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ» (الاعمران، ۱۴۶) ترجیح میدهم (علوی، ۱۳۹۲، ۴۰). چرا که در این آیه خدا برای کسانی که در جنگ احد دچار ضعف و ناتوانی و سستی شدند و استقامت نکردند، پیروان انبیا پیشین را مثل زده است؛ پیروانی که بر جهاد و قتل و اسارت و زخمی شدن صبر کردند و همانند اصحاب محمد صلی الله علیه و آله از صحنه نبرد فرار نکردند (مغنیه، ۱۴۲۴: ۲، ۱۷۴). برای همین در این آیه موعظی و اعتباری آمیخته با عتاب، و نیز تشویقی برای مؤمنین است، تا به این ربیون اقتدا کنند. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۴، ۴۱) چرا که این آیه نمونه‌ای از صبر و شکیبایی پیروان رسولان و پیامبران علیهم السلام در هنگام مجروح شدن یا کشته شدن پیامبرانشان در جنگ یا غیر آن در موارد مشابه (ابن عاشور،

۱۴۲۰: ۳، ۲۴۲)، و ماجرای سست نشدن برای پیروان انبیا علیهم السلام است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲، ۸۵۴). این حقیقت در بهترین و بالاترین نوعش در زیارت حضرت عباس علیه السلام بیان شده است: «أَشْهَدُ أَنَّكَ لَمْ تَهْنُ وَ لَمْ تَنْكُلْ وَ أَنَّكَ مَضَيْتَ عَلَى بَصِيرَةٍ مِنْ أَمْرِكَ» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ۲۵۷؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۲، ۷۲۶). از این منظر است که میتوان به اهمیت نقش اصحاب الحسین علیه السلام در زیارات امام حسین علیه السلام بهتر پی برد. این اشخاص در حقیقت نماینده پیروانی هستند که برای ایجاد یک حرکت جمعی و تمدنی مورد نیاز است و یک رهبر به تنهایی و بدون حضور اصحابی شایسته به توفیق نهای نخواهد رسید.

۵. الگوسازی اصحاب الحسین عَلَيْهِمُ السَّلَامُ برای جامعه اصحاب المهدی عَلَيْهِمُ السَّلَامُ

ذکر اصحاب الحسین علیه السلام در زیارات امام حسین علیه السلام، فراتر از یک پاسداشت و تکریم فردی است. این اشخاص را باید نماد پیروان طراز دانست که وجودشان در هر تشکیلاتی حیاتی و اساسی است و بدون حضور آنها یک سازمان یا جامعه به توفیق نخواهد رسید. از این منظر نوع تکریم این اصحاب را می‌توان از منظری کلان به عنوان الگوهای برای مدیریت اجتماع و در افق تمدن سازی دانست. ویژگی‌هایی که در زیارات از آنها بیان شده به همراه نوع تعظیم ویژه حضرات معصومین علیهم السلام برای توجه دادن ویژه به این الگوها است. برای همین در زیارتنامه‌هایی مانند زیارت وارث با تعابیر منحصر به فردی از آنها یاد شده و نیز در ادامه با ایجاد یک زمینه آرزومندی، ایجاد شوق را برای توجه دادن به آنها ایجاد می‌نماید و تمنای معیت با آنها را دارد: «...السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا أَنْصَارَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ بِأَبِي أَنْتُمْ وَ أُمِّي طِبْتُمْ وَ طَابَتِ الْأَرْضُ الَّتِي فِيهَا دُفِنْتُمْ وَ فُرُتُمْ فَوْزًا عَظِيمًا فَيَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَكُمْ فَأَفُوزَ مَعَكُمْ» (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۱، ۳۳۵؛ شهید اول، ۱۴۱۰، ۱۲۹؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۲، ۷۲۳).

اصحاب الحسین در زیارتنامه‌ها نماینده شخصیت‌هایی است که هر امامی برای رسیدن به موفقیت به حضور آنها نیازمند است و حضرات معصومین سعی نموده‌اند در بستر زیارتنامه‌هایی مانند زیارت وارث به این حقیقت اشاره کنند تا مخاطبینشان با مطالعه شخصیت این اصحاب برای الگو گرفتن و حرکت به

سمت سیره آنها تلاش نمایند.

در هر مجموعه برای حرکت تشکیلاتی و مدیریتی می‌تواند به این اصحاب تأسی نمایند. این پشتوانه‌ای است که زیارت امام حسین و اصحابشان برای زائر خود ایجاد می‌کند و در صورت بهره برداری درست از این معارف، می‌توان بستر را برای امر ظهور فراهم نمود، چرا که بهترین الگو برای اصحاب المهدی علیه السلام، الگوی اصحاب الحسین علیه السلام اند. با این حساب در ماجرای آخرالزمان و حرکت امام عصر علیه السلام هم این الگوها نیاز است.

نتیجه‌گیری

در زیارت نامه‌ها پس از زیارت امام حسین علیه السلام، به اصحاب امام حسین علیه السلام اشاره شده است که نشان از رفعت مقام اصحاب دارد. اساساً در منظر دین، نقش پیروان شایسته، نقشی بسیار تعیین کننده است، اما در معارف عاشورایی این تاکید، بیشتر قابل بررسی است چرا که معارف کربلا صرفاً به داده‌های علمی انسان نمی‌افزاید؛ بلکه حرکت را هم به دنبال دارد.

ویژگی‌های اصحاب الحسین علیه السلام در کربلا را در چهار دسته می‌توان بررسی نمود:
اول: اینکه آنها بهترین یاران بودند و امام این تعبیر را در مورد آنها صراحتاً بیان فرمود که:
من، یارانی باوفا تر و بهتر از یاران خود، سراغ ندارم.
دوم: دستیابی به قلّه یقین آنها است. یکی از مهم‌ترین علل برتری یاران امام حسین را در همین شاخصه باید جست.

سوم: بصیرت و امام شناسی ویژه اصحاب است. در رجرهای اصحابی که فرصت رجزخوانی پیدا کرده‌اند بصیرت و امام شناسی ویژه اصحاب مشهود است و می‌دانستند در کنار چه کسی ایستاده‌اند

چهارم: سروران شهیدان بودن آنها که ثمره و نتیجه امام شناسی و بصیرت اصحاب آنها است که آنها را به بهترین یاران و سرور شهیدان بدل نموده است.

در زیارات امام حسین علیه السلام و خصوصاً در زیارت وارث بر روی شخصیت اصحاب الحسین علیه السلام تاکید ویژه‌ای شده است. این تاکید را می‌توان نسبت به نقش ویژه آنها در تشکیلات عاشورا دانست. از این جهت این تامل قابل توجه است و اهمیت وجود یاران

شایسته در یک تشکیلات را بیش از پیش گوشزد می‌کند.

فهم الگوی رهبر و پیروان برای فهم مدیریت عاشورایی امام حسین علیه السلام لازم و ضروری است. هرچه در سمت رهبر، توانمندی و عزم و اراده و دقت‌های خاصی لازم است، به همین میزان نیمه دوم این الگو، یعنی پیروان و توانمندی‌ها و عزم و مختصات خاص خودشان مکمل این الگو است.

در تحلیل علت تاکید بر اصحاب الحسین علیه السلام در معارف شیعی از منظر مدیریت باید به این حقیقت توجه داشت که به همان میزان که درک شرایط رهبر مهم می‌نماید برای ایجاد یک شبکه کارا و اثر بخش در حوزه رهبری باید با یک دید کامل مواجه شد؛ به همان میزان که برای یک مجموعه و سازمان حضور یک رهبر توانمند برای ارتقای سیستم سازمان لازم است؛ دقت بر روی زمینه‌ها و بسترهای دیگر برای هم افزایی رهبری و شکوفایی توانمندی‌های رهبر مهم می‌نماید که از جمله آن بحث «پیروانی» است که در ارتباط با رهبر شبکه‌ای توانمند خلق خواهند کرد.

اهمیت نقش اصحاب امام حسین علیه السلام را می‌توان به بهترین نحو در زیارت‌های امام حسین علیه السلام احساس کرد. این افراد در واقع نماینده پیروان مورد نیاز برای ایجاد یک جنبش جمعی و متمدن هستند و رهبری به تنهایی و بدون یارانی شایسته به موفقیت نهایی دست نخواهد یافت.

یاد اصحاب امام حسین علیه السلام در زیارات امام حسین علیه السلام، فراتر از یک پاسداشت و تکریم فردی است. این اشخاص را باید نماد پیروان طرازی دانست که حضورشان در هر سازمانی حیاتی و اساسی است و بدون وجود آنها یک سازمان یا جامعه موفق نخواهد شد. از این منظر نوع تکریم این اصحاب را می‌توان از منظری جامع به عنوان الگوهایی برای اداره جامعه و در افق تمدن سازی دانست.

اصحاب الحسین علیه السلام در متون زیارتی نماینده شخصیت‌هایی است که هر امامی برای رسیدن به موفقیت به حضور آنها نیازمند است و حضرات معصومین سعی نموده‌اند در بستر زیارتنامه‌هایی مانند زیارت وارث به این حقیقت اشاره کنند تا مخاطبینشان با مطالعه شخصیت این اصحاب برای الگو گرفتن و حرکت به سمت سیره آنها تلاش نمایند. در هر مجموعه برای حرکت تشکیلاتی و مدیریتی می‌تواند به این اصحاب تأسی نمایند.

این پشتوانه‌ای است که زیارت امام حسین و اصحابش برای زائر خود ایجاد می‌کند و در صورت بهره برداری درست از این معارف، می‌توان بستر را برای امر ظهور فراهم نمود، چرا که بهترین الگو برای اصحاب المهدی علیه السلام، الگوی اصحاب الحسین علیه السلام اند. با این حساب در ماجرای آخرالزمان و حرکت امام عصر هم این الگوها نیاز است. بر اساس آنچه بیان شد اهمیت تاکید بر شخصیت اصحاب در زیاراتی مانند وارث، الگوسازی برای جامعه اصحاب المهدی علیه السلام است.

منابع و مآخذ

قرآن کریم

۱. ابن طاووس، علی بن موسی - فهري زنجانی، احمد، (۱۳۴۸)، اللهوف علی قتلی الطفوف، ترجمه فهري، تهران، جهان.
۲. ابن مشهدي، محمد بن جعفر، (۱۴۱۹ ق)، المزار الكبير (لاین المشهدي)، محقق و مصحح: قیومی اصفهانی، جواد، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۷۶)، الأمالی (لصدوق)، تهران، کتابچی.
۴. ابن طاووس، علی بن موسی، (۱۴۰۹ ق)، إقبال الأعمال (ط - القديمة)، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
۵. ابن عاشور، محمد طاهر، (۱۴۲۰ ق)، تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور، لبنان، مؤسسة التاريخ العربی.
۶. ابن قولویه، جعفر بن محمد، (۱۳۵۶)، کامل الزیارات، تحقیق و تصحیح عبدالحسین امینی، نجف اشرف، دار المرتضویه.
۷. ابن نما حلی، جعفر بن محمد، (۱۴۰۶ ق)، مشیر الاحزان، قم، مدرسه امام مهدی.
۸. ابو مخنف کوفی، لوط بن یحیی، (۱۴۱۷ ق)، وقعة الطف، محقق و مصحح: یوسفی غروی، محمد هادی، قم، جامعه مدرسین.
۹. پیروز، علی آقا و دیگران، (۱۳۸۴)، مدیریت در اسلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۰. توکلی، عبدالله، (۱۳۸۳)، اصول و مبانی مدیریت، تهران، انتشارات زمزم هدایت.
۱۱. رضائیان، علی، (۱۳۸۳)، اصول مدیریت، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
۱۲. سنگری، محمد رضا، (۱۳۸۶)، آینه داران آفتاب، پژوهش و نگارش نواز زندگی و شهادت یاران اباعبدالله الحسین علیه السلام، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل.
۱۳. سنگری، محمد رضا، (۱۳۸۸)، آینه در کربلاست، تهران، قدیانی.
۱۴. شهید اول، محمد بن مکی، (۱۴۱۰ ق)، المزار (للشهید الاول)، محقق و مصحح: مدرسه امام مهدی علیه السلام / موحد ابطحی اصفهانی، محمد باقر، قم، مدرسه امام مهدی علیه السلام.
۱۵. طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۹۰ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۹۰ ق)، إعلام الوری بأعلام الهدی (ط - القديمة)، تهران، اسلامیه.
۱۷. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، به تصحیح فضل الله یزدی طباطبایی، هاشم رسولی، تهران، ناصر خسرو.

۱۸. طوسی، محمد بن الحسن، (۱۴۱۱ ق)، مصباح المتهجد و سلاح المتعبد، بیروت، مؤسسة فقه الشیعة.
۱۹. علوی، سید علی اصغر، (۱۳۹۶)، روضه اصحاب چیست؟، تهران، سدید.
۲۰. علوی، سید علی اصغر، (۱۳۹۹)، مابعدالحسین، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف.
۲۱. علوی، سید علی اصغر، (۱۳۹۳)، مبانی مدیریت عاشورایی (روش شناسی و رویکردها)، تهران، سدید.
۲۲. علوی، سید علی اصغر، (۱۳۹۲)، نخستین مقتل مدیریتی (روضه‌های ناشناخته کربلا)، تهران، سدید.
۲۳. کلینی، ابی جعفر محمد بن یعقوب، (۱۴۲۶ ق)، اصول الکافی، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۲۴. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ ق)، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۲۵. محمدی ری شهری، محمد، (۱۳۸۸)، دانشنامه امام حسین علیه‌السلام بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ، قم، دارالحدیث.
۲۶. مغنیه، محمدجواد، (۱۴۲۴ ق)، التفسیر الکاشف، قم، دار کتاب اسلامی.
۲۷. مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ ق)، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، به تحقیق و تصحیح: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، کنگره شیخ مفید.
۲۸. مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ ق)، کتاب المزار، مناسک المزار (للمفید)، محقق و مصحح: ابطحی، محمد باقر، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۲۹. هرسی، پال، بلانچارد، کنت، (۱۳۸۴)، مدیریت رفتار سازمانی (کاربرد منابع انسانی)، ترجمه علی علاقه بند، تهران، امیر کبیر.

